

ELŻBIETA DUTKA

Uniwersytet Śląski
Polska

**„JADĄC W BUGATTI
PO MROCNYM NIEBIE EUROPY”
– OBLICZA ŚWIATOWOŚCI
W PISARSTWIE ANDRZEJA KUŚNIEWICZA**

Urodził się sto lat temu
(Umarł w 1993).

W Muzeum Literatury
Jego świadectwo
Urodzenia i chrztu
[.]
Z 1904.
(*Bugatii Kuśniewicza*)¹

PRZYWOŁAŁAM POWYŻEJ PIERWSZE WERSY WIERSZA JERZEGO GÓRZAŃSKIEGO, który ukazał się w 2005 roku na łamach „Twórczości”, a następnie został włączony do tomu *To drugie światło*². Zarówno tytuł utworu – *Bugatti Kuśniewicza* – jak i jego początek są od razu bardzo czytelną wskazówką dla odbiorcy. Wiersz jest wyznaniem zafascynowanego czytelnika i wspomnieniem osobistej znajomości z pisarzem. Związany wcześniej z Orientacją Poetycką Hybrydy poeta przypominał Andrzeja Kuśniewicza³, który przez kilkadziesiąt lat był w znaczący

¹ J. Górzański, *Bugatti Kuśniewicza*, „Twórczość” 2005, nr 10, s. 3. Wszystkie znajdujące się w niniejszym artykule cytaty z tego wiersza podaję za powyższym wydaniem i oznaczam skrótem BK, po którym umieszczam numer odpowiedniej strony.

² Tenże, *To drugie światło*, Warszawa: Oficyna 21, 2006, s. 55–56.

³ J. Górzański urodzony w 1938 r., debiutował w roku 1960 na łamach „Współczesności”, w latach 60. związany był z Orientacją Poetycką Hybrydy, redaktor „Nowego Wyrazu”, „Literatury”. Autor tomów wierszy: *Próba z przestrzeni* (1963); *Czynności* (1967); *Kontrabanda* (1973); *Młode lata bezsenności* (1977); *Święty brud* (1985); *Z życia wierszy* (1989); *Wszystkim steruje błyskawica* (1993); *Debiut z aniołem* (1997); *Już rozumie, dobranoc* (2003); *Snem przebudzony* (2003); *To drugie światło*

sposób obecny w polskim życiu literackim. Wiersz Górzeńskiego ma okazjonalny charakter, został napisany w stulecie urodzin Kuśniewicza, a bezpośrednim impulsem do tego stała się wystawa zorganizowana w 2004 roku w warszawskim Muzeum Literatury. To właśnie na tej ekspozycji pokazane zostało świadectwo chrztu przywołane w pierwszych wersach utworu⁴. Odczytanie wiersza Górzeńskiego jednak nie może się ograniczać tylko do okazjonalnego wspomnienia. Ekspozycja z okazji stulecia urodzin pisarza staje się tu raczej pretekstem do refleksji na temat skomplikowanej i bogatej twórczości, dziejów jej recepcji, która wykraczała poza obieg krajowy, pozwalając mówić o światowości pisarstwa Kuśniewicza. Równocześnie poetyckie wspomnienie o autorze *Lekcji martwego języka* prowadzi do myśli na temat człowieka odnoszącego sukcesy, ale i porażki, zagubionego na „światowych” drogach swego życia. Kategoria „światowości” w tym przypadku odnosi się zarówno do literatury (sprawa recepcji, badań komparatystycznych, interkulturowości, transgresyjności), jak i egzystencji („bycia w świecie”).

Kompozycja wiersza *Bugatti Kuśniewicza* przypomina ekspozycję. Utwór złożony jest bowiem z szeregu cytatów, opinii, obrazów, które są prezentowane w podobny sposób, jak czyni się to na różnego rodzaju wystawach. Komentarz liryczny wydaje się tu ograniczony do minimum, wymowne i znaczące są jednak same poetyckie „eksponaty” i sposób ich prezentacji. Niektóre z nich wywołują bardziej osobiste wspomnienia i refleksje, podmiot liryczny poświęca im więcej uwagi, inne są przywoływane jakby tylko dla porządku, dla przypomnienia dorobku i znaczenia bohatera tej wystawy.

Najważniejszym „eksponatem” w wierszu jest fotografia pisarza z dzieciństwa:

Na zdjęciu z 1910 –
Siedzi na krześle,
Z fontaziem pod szyją.
I z książką w ręku.
(BK, s. 3)

Przywołane tu zostało dość znane zdjęcie Kuśniewicza, reprodukowane w *Puzzle pamięci* – rozmowie-rzecz przeprowadzonej z pisarzem przez Grażynę Szcześniak, a także w drugim wydaniu monografii autorstwa Mieczysława Dąbrowskiego⁵. Fotografia odtwarza klimat początku ubiegłego wieku. Patrząc na

(2006). W jego twórczości można dostrzec przejście od poezji ironicznej ku bardziej wyciszonej, w której obok refleksji egzystencjalnych częste są także ujęcia groteskowe.

⁴ Reprodukcję świadectwa chrztu Andrzeja Kuśniewicza można zobaczyć w książce M. Dąbrowskiego, *„Nierzeczywista rzeczywistość”. O twórczości Andrzeja Kuśniewicza*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2004, s. 42.

⁵ A. Kuśniewicz, *Puzzle pamięci*, rozm. przepr. G. Szcześniak [w marcu i kwietniu 1991 r.], Kraków: Wydawnictwo Eureka, 1992, s. 92; M. Dąbrowski, *„Nierzeczywista rzeczywistość”. O twórczości Andrzeja Kuśniewicza...*, s. 10. Pierwsze wydanie książki M. Dąbrowskiego ukazało się pod

sportretowane dziecko, trudno oprzeć się refleksji na temat wychowania w dworach ziemiańskich. Starannie ubrany i upozowany chłopiec z książką w ręku tkwi jeszcze w świecie dziecięcych lektur. Oglądający ten „eksponat” zastanawia się, jaką książkę czytał wówczas przyszły pisarz, czy była to także lektura jego dzieciństwa („Być może są to *Przypadki Robinsona Crusoe*?”). Poszukiwanie wspólnych doświadczeń czytelniczych prowadzi do myśli o człowieku i pisarzu. Fotografia sprzed kilkadziesiątu lat pokazana na wystawie wywołuje wspomnienie spotkania z autorem *Stanu nieważkości* w latach 70. ubiegłego wieku w Oborach. Kuśniewicz był częstym gościem w pałacu zamienionym na dom pracy twórczej⁶:

W oborskim parku,
Podczas spaceru,
Kiedy smród dobiegał
Z pobliskiego PGR-u,
Powiedział mi:
– Prawdziwy mężczyzna
Powinien jeździć bugatti.

To był jego ulubiony
Sportowy samochód,
Który widywał
W latach trzydziestych
Na salonie paryskim.
I dodawał:
– Ale prawdziwy mężczyzna
Powinien przede wszystkim
Się zachować.
(BK, s. 3–4)

We wspomnieniu uderza kontrast pomiędzy siermiężną rzeczywistością PRL-owską, a postacią światowca, człowieka pełnego oglądy, obytego w świecie. Kuśniewicz nie pasuje do rzeczywistości, wydaje się kimś z innej epoki. Pisarz jakby uparcie żył w świecie wspomnień z czasów młodości, gdy prowadził życie *bon vivanta* beztriosko korzystającego z uroków życia i możliwości, jakie dawał mu jego status społeczny. Pisarz zdobywał szczyty górskie, bywał w modnych kabaretach, brał udział w rajdach samochodowych⁷. Tytułowe bugatti staje się symbolem zupełnie innego świata: luksusu, młodości, beztrioski, szaleństwa,

tytułem „*Nierzeczywista rzeczywistość*”. *Twórczość Andrzeja Kuśniewicza na tle epoki*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1987.

⁶ O pobytach Kuśniewicza w Oborach pisze M. Brandys, *Dziennik 1972*, Warszawa: Iskry, 1996, s. 17–18, 34–35, 41, 47, 59, 61–63, 67–68, 76; tenże, *Dziennik 1976–1977*, Warszawa: Iskry, 1996, s. 12, 186–187, 191, 246, 271, 287, 309; tenże, *Dziennik 1978*, Warszawa: Iskry, 1997, s. 199.

⁷ *Puzzle pamięci...*, s. 17.

zabawy⁸. Przez pryzmat wspomnienia tej rozmowy z pisarzem jeszcze raz, w zakończeniu wiersza, spojrzenie podmiotu pada na fotografię z dzieciństwa:

Na tym zdjęciu z 1910
Z Muzeum Literatury
Jest skupiony,
A może nieobecny.
Ma się wrażenie,
Że to dziecko patrzy na dorosłego.
[.]
Gdyby dziecko Kuśniewicz
Uniosło głowę,
Ujrzałoby dorosłego Kuśniewicza
Jadącego w bugatti
Po mrocznym niebie Europy.
(BK, s. 4–5)

Na ekspozycji obok świadectwa chrztu i fotografii z dzieciństwa są także ostatnie zapiski – *inedita*. Ekspozyty prezentują życie pisarza od narodzin do śmierci, ale w wierszu są także początkiem refleksji na temat egzystencji, pytaniem o tożsamość jednostki: dziecka i człowieka dojrzałego. Wydaje się, że na różnych etapach życia to jest i nie jest zarazem ta sama osoba: „dziecko patrzy na dorosłego”, upozowany chłopiec ze stylowej fotografii, wychowywany w kresowym dworze w Kowenicach, przygląda się osobliwemu pisarzowi spędzającemu czas w pałacu, odebrany po wojnie dawnym właścicielom. Obraz „dorosłego Kuśniewicza, jadącego w bugatti po mrocznym niebie Europy” bardzo trafnie – jak sądzę – oddaje dwa oblicza światowości tego pisarza. Pierwsze – jasne, radosne – symbolizuje jazda sportowym samochodem, nasuwająca myśli o używaniu świata, korzystaniu z jego uroków. Biografia pisarza pełna podróży, młodzieńczych awantur, niezwykłych przeżyć mogłaby stać się kanwą dla sensacyjnej powieści lub filmu. W odniesieniu do twórczości to jasne oblicze przypomina o sukcesach pisarza, o powodzeniu jego powieści w kraju i poza granicami, licznych tłumaczeniach na obce języki, nagrodach, przynależności do elitarnych towarzystw i uwadze, jaką jego twórczości poświęcali nie tylko polscy literaturoznawcy⁹. Ale jest także drugie oblicze – to

⁸ W jednej z powieści Kuśniewicza pojawia się porównanie: „Niebo było idealnie niebieskie, podobne do koloru, jakim malowano wyścigowe samochody Bugatti”. A. Kuśniewicz, *Witraż*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980, s. 434.

⁹ Zob. np.: M. Delaperrière, *Polifonie i fugi Andrzeja Kuśniewicza*, w: tejże, *Dialog z dystansu. Studia i szkice*, Kraków: Universitas, 1998, s. 153–167; H-P. Hoelscher-Obermaier, *Andrzej Kuśniewicz synkretystische Romanpoetik*, München: „Slavistische Beiträge”, 1988; D. Kiš, *Wariacje na tematy środkowoeuropejskie*, przeł. K. Żórawski, „Res Publica” 1989, nr 1, s. 21–29; S. Pitol, *Andrzeja Kuśniewicza requiem dla Habsburgów*, przeł. D. Rycerz, „Twórczość” 1988, nr 12, s. 72–79; P. Winczer, *Stan nieważkości Andrzeja Kuśniewicza – różne sposoby lektur*, w: *Literatura, kultura*

mroczne, pełne niewyjaśnionych spraw. Na oczach pisarza świat, w którym dorastał i był wychowany, przestał istnieć. Kuśniewicz przeżył utratę rodzinnego domu i dorobku wielu pokoleń poprzedników. Nie ominęły go także tragiczne doświadczenia wojenne: działalność konspiracyjna, pobyt w obozie koncentracyjnym, oczekiwanie na wykonanie wyroku śmierci, wycieńczenie z głodu i choroby, a także powojenne trudne wybory, konformistyczne uwikłania związane z powrotem do kraju i z życiem w PRL-u. Mroczne oblicze to także eksplorowana często w jego utworach problematyka upadku kultury europejskiej, relatywizmu moralnego, zepsucia, fascynacji złem i wyparcia się siebie, swojego pochodzenia i uznawanych wartości, zagubienia w nowoczesnym świecie. Zarówno w biografii, jak i w twórczości Kuśniewicza tych mrocznych spraw jest wyjątkowo dużo.

Poprzez ambiwalentny obraz „jazdy w bugatti po mrocznym niebie Europy” przypominane są w utworze Jerzego Górsańskiego życie i twórczość autora *Mieszanin obyczajowych*. Andrzej Kuśniewicz – rówieśnik Gombrowicza – debiutował bardzo późno, bo dopiero w roku 1956 tomikiem poetyckim *Słowa o nienawiści*. Zapomniany poetycki dorobek Kuśniewicza został przywołany w wierszu¹⁰. Wspomniany tu jest tom *Diabłu ogarek*, z którego cytowane są obszerne fragmenty jednej z *Ballad buffo o carowej Elżbiecie* i wiersza *Wiatr zmyślony*¹¹:

Pałił poetycki „Diabłu ogarek”.
Wcielając się
„W cesarskiego posła
Z cesarskiego Wiednia,
Na rozkaz-kaprys Imperatorowej
Przebrany w strój tyrolskiej Małgorzatk,
Czułem się w tańcu tak
Jak Gretchen przez Fausta niewolona”.

Dedykował Arcyksięciu
Stanisławowi Jerzemu –
„On wyżej, a ja niżej –
Dwóch arcyksiążąt jednakowych
(Wir beide – von K. und K.
Graf Trani Ulanen Regiment),

i język polski w kontekstach i kontaktach światowych. III Kongres Polonistyki Zagranicznej, Poznań 8–11 czerwca 2006 roku, red. M. Czermińska, K. Meller, P. Fliciński, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 2007, s. 521–525.

¹⁰ Dorobek poetycki pisarza obejmuje tomy: A. Kuśniewicz, *Słowa o nienawiści*, Warszawa: Czytelnik, 1965; tenże, *Diabłu ogarek*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959; tenże, *Czas prywatny*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962; tenże, *Piraterie. Wybór wierszy*, Warszawa: Czytelnik, 1975. Zob. E. Dutka, *Mnożenie siebie. O poezji Andrzeja Kuśniewicza*. Katowice: Gnome, 2007.

¹¹ A. Kuśniewicz, *Ballady buffo o carowej Elżbiecie*, w: tegoż, *Diabłu ogarek...*, s. 8; tenże, *Wiatr zmyślony*, w: tamże, s. 16–17.

A podolskie sianożęcia
 Nawiewał nam w oczy, wargi, czoła
 Wiatr zmyślony”.
 (BK, s. 4)

Dlaczego akurat te utwory znalazły się na poetyckiej „ekspozycji”? Wybór nie wydaje się przypadkowy. W wersach zacytowanych w wierszu Górzeńskiego odsłaniają się bowiem zarówno źródła twórczości Kuśniewicza, jak i jej najistotniejsze problemy. Kluczowym zagadnieniem jest doświadczenie ponadnarodowej wspólnoty, jaką była c.k. monarchia¹², a także zanurzenie w kulturze europejskiej (motyw Fausta¹³). O przyjaźni ze Stanisławem Jerzym Lecem Kuśniewicz pisał w szkicu *Spadochron*¹⁴, podkreślając zarazem wagę pierwszych wspomnień i rodzinnych stron (Galicii Wschodniej, Podola, okolic Sambora i Lwowa, zamieszkiwanych przez Polaków, Ukraińców, niemieckich kolonistów, Żydów¹⁵), odwołania do tej wielonarodowej wspólnoty stały się znakiem rozpoznawczym jego pisarstwa (odnaleźć je można w *Strefach, Mieszaninach obyczajowych, Nawróceniu*). Szczególnie ważne w tym fragmencie są żartobliwe uwagi o grach, udawaniu kogoś innego. Ten swego rodzaju teatr oddaje także ważny aspekt twórczości Kuśniewicza – motyw poszukiwania innego „ja”, przymierzania masek i odgrywania różnych ról. Wielu bohaterów powieści tego autora gubi się w udawanym świecie (na przykład Emil R. z *Króla Obojga Sycylii* utożsamia się z Edypem, jest nieszczęśliwym kochankiem własnej siostry, niespełnionym modernistycznym artystą i żołnierzem). „Wiatr zmyślony” eksponuje świat złudzeń, a także wspomnień zabarwionych zmyśleniem¹⁶, które w utworach Kuśniewicza tworzą tak charakterystyczną dla tego pisarstwa „nierzeczywistą rzeczywistość”¹⁷, odsłaniając także wpisane w nie koncepcje antropologiczne (człowiek jako aktor w teatrze życia, świat jako scena ludzkiego dramatu)¹⁸.

¹² Zob. E. Wiegandt, *Andrzeja Kuśniewicza mit Androgyne*, w: tejeż, *Austria felix czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej*, Poznań: Bene Nati, 1997, s. 81–109, K. Wyka, *C.k. balladopodobieści*, w: tegoż, *Nowe i dawne wędrówki po tematach*, Warszawa: Czytelnik, 1978, s. 284–296.

¹³ Zob. J. Jarzębski, *Andrzej Kuśniewicz – historia Fausta*, w: tegoż, *Powieść jako autokreacja*, Kraków-Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1984, s. 227–274.

¹⁴ A. Kuśniewicz, *Spadochron*, w: tegoż, *Moja historia literatury*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980, s. 179–195.

¹⁵ B. Hadaczek, *W galicyjskim świecie Andrzeja Kuśniewicza*, w: tegoż, *Kresy w literaturze polskiej XIX wieku. Szkice*, Szczecin: Ottonianum, 1993, s. 125–133; A. Jamrozek-Sowa, *Wspólnota galicyjska. Obraz społeczności kresowej w powieściach galicyjskich Andrzeja Kuśniewicza*, w: *W stronę współczesności. Studia i szkice o literaturze polskiej po 1939 roku*, red. Z. Andres, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996, s. 205–225.

¹⁶ Zob. A. Lebkowska, *Andrzej Kuśniewicz – palimpsesty pamięci*, w: tejeż, *Fikcja jako możliwość. Z przemian prozy XX wieku*, Kraków: Universitas, 1991, s. 125–152.

¹⁷ Tym cytatem ze *Stanu nieważkości* zatytułował książkę poświęconą Kuśniewiczowi M. Dąbrowski.

¹⁸ Zob. E. Dutka, *Człowiek w teatrze kultury – o „Królu Obojga Sycylii” Andrzeja Kuśniewicza*, w: *Antropologia kultury – antropologia literatury*, red. E. Kosowska, A. Gomółka, E. Jaworski, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007, s. 209–222.

Pisarz sławę zdobył jednak nie jako poeta, lecz jako prozaik (autor jedenastu powieści), fakt ten również został odnotowany w wierszu, w którym przypomniano następujące utwory: *W drodze do Koryntu*, *Król Obojga Sycylii*, *Strefy*. Uwaga o znanych książkach Kuśniewicza została opatrzona następującym komentarzem:

Jak piszą w encyklopediach
„Ukazujące rozpad
Kultury mieszczańskiej”.
(BK, s. 4)

Z jednej strony został podkreślony fakt odnotowywania dorobku twórczego Kuśniewicza przez tego typu wydawnictwa, co świadczy o jego znaczeniu. Z drugiej strony uderza zdawkowość informacji encyklopedycznej, która nie tyle oddaje sedno, co raczej bardziej rozmija się z wymową utworów „galicyjskiego outsidera”¹⁹. Nieuchronne uproszczenie w haśle encyklopedycznym skłania do refleksji na temat odczytań skomplikowanych utworów Kuśniewicza. W recepcji pisarstwa autora *Lekcji martwego języka* dostrzec można tendencję do zamykania jej w ramach: pisarstwa galicyjskiego, kresowego, prozy PRL-u²⁰. Formuły te zazwyczaj okazują się jednak niewystarczające dla skomplikowanej i bogatej twórczości, prowadzą często do odczytań schematycznych, pomijają utwory tego pisarza, które wykraczają poza tak zarysowane ramy.

Czasy największej popularności twórczości Andrzeja Kuśniewicza przypadają na lata 60. i 70. minionego wieku. To wówczas ugruntowała się legenda Kuśniewicza, która następująco została podsumowana w wierszu Jerzego Górzkańskiego:

Dyplomata.
Europejczyk.
Członek Akademii Goncourtów.
(BK, s. 4)

Legendę w znacznej mierze kreował sam pisarz, eksponując międzynarodowe koligacje swojej rodziny, młodzieńcze doświadczenia, obycie w świecie, pracę dyplomatyczną na różnych placówkach. Utwory „galicyjskiego outsidera” były tłumaczone na wiele języków, otrzymywał on liczne nagrody (także zagraniczne), był doceniany w kraju i poza granicami²¹. Ze względu na tematykę utworów (znacznie wykraczającą poza sprawy polskie) Kuśniewicz był uważany za jedne-

¹⁹ Określenie W. Pawłowskiego, *Galicyjski outsider*, „Literatura” 1987, nr 9, s. 24–28.

²⁰ Na temat recepcji utworów Kuśniewicza obszernie pisze P. Graf, *Świat utkany z prawdy i zmyślenia. O świadomości twórczej Andrzeja Kuśniewicza*, Poznań: Wydawnictwo Nakom, 2005.

²¹ Obok przywoływanych już książek o twórczości Kuśniewicza M. Dąbrowskiego i P. Grafa ukazały się także prace: B. Kazimierczyk, *Wskrzyszanie umarłych królestw*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982; E. Dutka, *Okolice nie tylko geograficzne. O twórczości Andrzeja Kuśniewicza*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008.

go z najbardziej europejskich i zachodnich pisarzy. Autora *Lekcji martwego języka* nazywano kosmopolitą²², „obywatelem Europy”²³, uznawano go za rzecznika środkowoeuropejskiej wspólnoty, której modelem eksperymentalnym była wielonarodowa monarchia austro-węgierska.

Począwszy od końca lat 70., autor *Nawrócenia* coraz bardziej stawał się jednak autorem zapomnianym, rzadko przypominanym, jego dorobek został odsunięty na dalszy plan, na marginesy czytelniczego kanonu. W tym kontekście niezwykle wymownie brzmi zakończenie wiersza Jerzego Górzeńskiego:

Gwiazda podróżna Kresów
Traci powoli
Blask niewinności.

I zapomnienie
Szybsze od elegancji opisu.
(BK, s. 5)

Ostatnie wersy nasuwają na myśl głośną dyskusję na temat przesunięć i zmian w obrębie kanonów literackich²⁴. Pisarstwo Kuśniewicza, podobnie jak twórczość wielu innych pisarzy, z centrum kanonu zostało przesunięte na jego marginesy. „Gwiazda Kuśniewicza” traci swój blask, minęły czasy największej popularności jego utworów, pisarz stał się autorem raczej zaliczanym do twórców przecenionych. Już pod koniec lat 80. i w ostatniej dekadzie XX wieku w pracach Marka Zaleskiego i Jana Tomkowskiego zaczęły przeważać sądy krytyczne²⁵. Badacze podkreślali schlebienie gustom odbiorców, wtórność, koniunkturalizm pisarza, nawet zaliczając jego twórczość (wcześniej tak wysoko cenioną) do kręgu literatury popularnej. Poetycka diagnoza wydaje się zatem trafna – Kuśniewicz popada w zapomnienie i coraz rzadziej pamięta się o „elegancji opisu” w jego utworach, o ich nowatorstwie lub niezwykłym uroku, któremu poddało się tak wielu czyteln-

²² M. Delaperrière zauważa, że autor *Eroiki* nie tyle stał się kosmopolitą, co był od zarania taką postawą naznaczony i jakby od samego dzieciństwa „zarażony syndromem europejskości”. M. Delaperrière, *Polifonie i fugi Andrzeja Kuśniewicza...*, s. 154.

²³ „Kuśniewicz np. podoba się na Zachodzie, bo tam sytuacja jest na tyle »normalna«, że nikt nie ma doń pretensji o bycie takim a nie innym, nie każe mu zmieniać skóry i »współgrać z bieżącą chwilą«. Jest jeszcze druga strona medalu: Kuśniewicz denerwuje zapewne swoich przeciwników nie tyle z powodu honorów, jakich mu nie szczędzono w minionych latach, ile jako współczesne wcielenie XVIII-wiecznego pisarza – »obywatela Europy«. J. Jarzębski, *Podróż sentymentalna*, „Pismo” 1981, nr 5/6, s. 172.

²⁴ Zob. m.in.: „Znak” 1998, nr 7; *Kanon i obrzeża*, red. I. Iwasiów, T. Czarska, Kraków: Universitas, 2005; M. Łukaszuk-Piekara, *Ciągła rewizja kanonu zaprasza*, w: *Literatura polska 1990–2000*, t. 1, red. T. Cieślak, K. Pietrych, Kraków: Zielona Sowa, 2002, s. 29–40.

²⁵ J. Tomkowski, *Andrzej Kuśniewicz, czyli życie jest gdzie indziej*, w: *Sporne postaci polskiej literatury współczesnej. Kontynuacje*, red. A. Brodzka, L. Burska, Warszawa: Wydawnictwo IBL, 1996, s. 211–219; M. Zaleski, *Comme il faut? O prozie Andrzeja Kuśniewicza*, „Res Publica” 1987, nr 6, s. 60–66.

ników. Ostatecznie cień na pisarza i jego twórczość rzuciły ustalenia Joanny Siedleckiej na temat współpracy pisarza ze Służbą Bezpieczeństwa²⁶.

Splot naturalnego zjawiska przemijania mód, fascynacji czytelniczych, odsuwania w cień i zapomnienia dawniejszych utworów z obciążającymi pisarza informacjami i ogólniejszą tendencją do krytycznej oceny literatury okresu PRL-u stał się dla pisarstwa Andrzeja Kuśniewicza swego rodzaju „próbą ogniową”, a także problemem, przed którym stają badacze tego dorobku.

Sam Kuśniewicz w rozmowie-rzecz z Grażyną Szcześniak mówi o „czyścicu”, do którego trafia zazwyczaj twórczość pisarzy po ich śmierci, czasami zostaje tam już na zawsze, czasami powraca po wielu latach²⁷. Słowa te można odnieść teraz do pisarstwa autora *Lekcji martwego języka*. Od śmierci Kuśniewicza minęło kilkanaście lat, był to czas, w którym wyszły na jaw sprawy ukrywane przez pisarza za życia, zmieniły się upodobania czytelnicze. Jednak można – jak sądzę – stwierdzić, że „gwiazda podróżna Kresów” tak zupełnie nie zgasła. Obecność twórczości Andrzeja Kuśniewicza wydaje się paradoksalna – z jednej strony bowiem utwory tego pisarza nie są już popularne i czytane, z drugiej – wciąż można się przekonać o tym, że stanowią one ważny fragment literatury polskiej XX wieku, powracają na przykład w pracach o charakterze syntetycznym lub bardziej teoretycznym, a także jako doświadczenie czytelnicze młodszych pisarzy. Dopiero teraz uwidacznia się to, co było w pisarstwie Kuśniewicza rzeczywiście ponadczasową wartością, a nie tylko krótkotrwałym błyskiem i modą literacką; nowe konteksty lektury sprawiają, że bardziej widoczne staje się to, co światowe²⁸.

Myślę, że dowodem na to jest międzynarodowa konferencja na temat twórczości Kuśniewicza, która odbyła się 24 i 25 kwietnia 2008 roku w Wiedniu. Zgromadzili się na niej badacze z różnych krajów (Polski, Niemiec, Szwajcarii, Słowacji, Węgier, Francji, Austrii). Inicjatorem, twórcą konferencji, jej głównym organizatorem oraz redaktorem tomu pokonferencyjnego był wybitny austriacki sławista Alois Woldan – autor pracy o micie Austrii w literaturze polskiej²⁹. Już w tytule publikacji, która jest pokłosiem tej sesji – *Między Galicją, Wiedniem i Europą. Aspekty twórczości literackiej Andrzeja Kuśniewicza*³⁰, wyeksponowa-

²⁶ J. Siedlecka, *Oporów moralnych nie zdradzał*, „Rzeczpospolita” [dod. „Rzecz o Książkach”] z 7–9.04.2007, s. A22; też, *Kontakt operacyjny „Andrzej” – oporów moralnych nie zdradzał*, w: *teżże, Kryptonim „Liryka”. Bezpieka wobec literatów*, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2008, s. 202–240.

²⁷ *Puzzle pamięci...*, s. 32.

²⁸ „Dopiero spojrzenie z zewnątrz na literaturę polską ujawnia, że (...) Kuśniewicz jest pisarzem bardziej europejskim niż polskim” M. Delaperrière, *Gdzie są moje granice*, „Teksty Drugie” 2008, nr 6, s. 17.

²⁹ A. Woldan, *Mit Austrii w literaturze polskiej*, przeł. K. Jachimczak, R. Wojnarowski, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2002. W tej książce badacz poświęcił dużo uwagi także utworom Andrzeja Kuśniewicza.

³⁰ *Między Galicją, Wiedniem i Europą. Aspekty twórczości literackiej Andrzeja Kuśniewicza.*, red. A. Woldan, Wiedeń: Warszawska Drukarnia Naukowa PAN, 2008.

ny został ponadpolski wymiar pisarstwa autora *Stanu nieważkości*. Rzeczywiście, w tomie dominują odczytania dorobku „galicyjskiego outsidera” z szerszej perspektywy, wykraczającej poza konteksty polskiej literatury, kultury, historii. W przedmowie redaktor zauważa, że obok odczytania na nowo utworów tego pisarza (w kontekście ustaleń na temat jego współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa – z tematem tym zmierzył się Jerzy Jarzębski w pracy otwierającej omawiany tom – *Kompleks apostazji. Kuśniewicz i problem zdrady*³¹), badaczki interesowała „geografia twórczości Kuśniewicza” – europejskość tego pisarstwa, związki z historią i kulturą kontynentu. Alois Woldan zauważa:

Również i tutaj dostrzec można godną uwagi zgodność między biografią i twórczością – kosmopolita Kuśniewicz, który we Francji czuł się tak samo u siebie w domu jak w Wiedniu czy w Warszawie, ukazuje w swoich powieściach świat jak najbardziej europejski, niezależnie od tego, czy rzecz dzieje się w majątku galicyjskim czy też w jakimś wielkim mieście we Francji. Ten wymiar europejski jest nie tylko sprawą „settingu”, lokalizacji akcji w różnych miejscach wschodniej Galicji aż po wybrzeże Atlantyku. Europejskość ta polega raczej na głębokiej znajomości europejskiej historii i kultury, poczynając od literatury, muzyki i malarstwa, a kończąc na gastronomii. W ich zmieszaniu i połączeniu się, w ich polifonii i barwnym współlistnieniu wyraża się Europa, której również dzisiaj, w czasach globalizacji i ujednolicenia, nie chcielibyśmy stracić. W związku z tym Kuśniewicz jest pomiędzy polskimi literatami XX wieku nie tylko wybitnie „europejskim” autorem, ale (...) zasługuje również na miano „dobrego Europejczyka”³².

Refleksję na temat fenomenu popularności utworów Kuśniewicza proponuje Pavol Winczer z Bratysławy. Autor wstępu do słowackiego przekładu *Stanu nieważkości* pisze o strategiach autorskich na pozyskanie czytelnika, zwraca uwagę, że do sukcesów literackich tego pisarza przyczyniło się bogate doświadczenie biograficzne (sięgające chronologicznie do czasów poprzedzających pierwszą wojnę światową, zmierzchu Austro-Węgier, a pod względem topograficznym obejmujące wieloetniczną Galicję Wschodnią, Wiedeń, Francję, Niemcy). Doświadczenia Kuśniewicza to także przeżycia i świadomość Polaka o ziemiańsko-inteligenckim rodowodzie, przedwojennego i powojennego dyplomaty, członka francuskiego Ruchu Oporu oraz więźnia nazistowskiego obozu, uczestnika i bywalca różnych środowisk³³. Winczer podkreśla także wagę intelektualną poruszanych przez Kuśniewicza problemów o znaczeniu ponadnarodowym:

niepokojąco wieloznacznych i pobudzających do refleksji, takich jak kryzys duchowy epoki ukończonej pierwszą wojną światową oraz okresu międzywojnia, problem zdrady, postawa

³¹ J. Jarzębski, *Kompleks apostazji. Kuśniewicz i problem zdrady*, tamże, s. 9–19. Badacz już wcześniej podejmował ten temat – zob. tenże, *Zmagania z diabłem na ruinach świata*, „Tygodnik Powszechny” 1993, nr 22, s. 10.

³² A. Woldan, *Przedmowa*, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 8.

³³ P. Winczer, *Strategie autorskie Andrzeja Kuśniewicza na pozyskanie czytelnika*, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 71.

bohatera między hedonizmem i estetyzmem nieuwrażliwionego na etyczny wydzwięk zachowań³⁴.

Badacz stwierdza, że o wysokiej pozycji autora *Staniu nieważkości* decyduje w dużym stopniu fakt, że jest on znawcą literatury, dobrze zorientowanym w jej dwudziestowiecznych osiągnięciach i tradycjach:

Zarzut wtórnoci pewnych ujęć lub elementów stylistycznych potrafi autor elegancko odeprzeć, wpisując się w aktualne i modne dążenia ponowoczesności negujące potrzebę nowości i oryginalności, ceniące natomiast pastisz, aluzyjność, ironiczne oraz ludyczne potraktowanie tematu³⁵.

Europejskość twórczości Kuśniewicza eksponuje Maria Delaperrière, pisząc o potrójnych związkach pisarza z Francją: rodzinnych, historycznych i kulturowych³⁶. Badaczka podkreśla, że wątki francuskie pojawiają się w wielu utworach tego autora, jednak najciekawszy pod tym względem jest *Witraż*. W tej powieści dostrzec można wyjątkową znajomość kultury francuskiej, zwłaszcza realiów związanych z tragiczną dwudziestowieczną historią. W pracy zatytułowanej *Francuskie witraże Kuśniewicza* badaczka przedstawia interpretację tej powieści, podkreślając jej ironiczność, ale także dość zaskakujący autobiografizm, który przejawia się (między innymi) w refleksjach światopoglądowych (problem etosu intelektualisty, politycznego zaangażowania artysty, utraty wiary). Zdaniem Marii Delaperrière świat przedstawiony w *Witrażu* nie jest już światem czynów, to właśnie sprawia, że ta rzadko wspomniana powieść okazuje się „przerażająco aktualna”.

Wątki francuskie w twórczości autora *Korupcji* stały się także tematem pracy Aleksandra Fiuta. Krakowski badacz zaproponował porównanie dwóch głosów na temat katastrofy kultury europejskiej autorstwa Bobkowskiego i Kuśniewicza³⁷. Zaskakujące zestawienie badacz uzasadnia w następujący sposób:

Bobkowski i Kuśniewicz należą do nielicznej grupy polskich pisarzy, którzy wobec Zachodu nie zajmują ani postawy kornego podziwu, tłumiąc w sercu zazdrość, pretensje i poczucie niższości, ani pozy lekceważenia, które bywa przebraniem głupoty czy ignorancji. Urodzeni kosmopolici, o powikłanych korzeniach, uznają polskość za jeden z najbardziej istotnych, ale przecież nie dominujących składników własnej kulturowej tożsamości. Obydwaj opisują przy tym i oceniają Francję od wewnątrz, ujmując jej klęskę w kategoriach schyłku całej cywilizacji europejskiej, a zarazem – zachowują w swoich sądach samodzielność i suwerenność³⁸.

³⁴ Tamże, s. 72.

³⁵ Tamże.

³⁶ M. Delaperrière, *Francuskie witraże Kuśniewicza*, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 81–92.

³⁷ A. Fiut, *Dwugłos o katastrofie: Bobkowski i Kuśniewicz*, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 93–109.

³⁸ Tamże, s. 93–94.

Zdaniem badacza utwory tych polskich pisarzy wydają się ciekawe i aktualne jako swego rodzaju „fenomenologia katastrofy cywilizacji w starciu z antycywilizacją”.

German Ritz natomiast ukazuje związki pisarstwa Kuśniewicza z kulturą niemiecką, analizując przede wszystkim dwie powieści: *Króla Obojga Sycylii* i *Lekcję martwego języka*. Zdaniem badacza to właśnie te utwory utorowały Andrzejowi Kuśniewiczowi drogę do czytelników w Europie Wschodniej i Zachodniej, stały się także szansą na światowy sukces³⁹. W pracy zatytułowanej *Z Galicji do Niemiec – na (niepolskim) szlaku Kuśniewicza. Polska konfrontacja z Niemcami* German Ritz zauważa, że „powieści niemieckie” ujawniają zarówno wady, jak i zalety twórczości polskiego autora. Konfrontacja z Niemcami w utworach Kuśniewicza urzeka swoją samodzielnością, konsekwencją i wielowarstwowym ujęciem, odbiega od polskiej tradycji literatury wojennej i martyrologii. Ale badacz równocześnie eksponuje w pisarstwie autora *Stanu nieważkości* sprawy budzące wątpliwości bądź wręcz błędne, fałszywe (np. „przystrajanie pokonanego faszyzmu arystokratycznym blaskiem” w *Eroice* czy ukryta krytyka RFN, zarzut niedopełnionej denazyfikacji w *Trzecim królestwie*, który wynikał z publicystycznego charakteru tej powieści, jej uwikłania w politykę). Ritz podkreśla, że w twórczości Kuśniewicza zarówno faszyzm, jak i kontrkulturowe bunty młodzieżowe, lewicowy terrorizm nie zostały pokazane jako tylko sprawy historyczne i dotyczące Niemców, lecz pisarz poszukuje ich związków z historią i kulturą europejską. Warto zauważyć, że do podobnego wniosku doszedł Aleksander Fiut, pisząc, iż Kuśniewicz w kłęsce Francji w czasie drugiej wojny światowej widzi katastrofę kultury europejskiej. Ustalenia tych badaczy potwierdzają zatem, że pisarzowi obcy jest wyłącznie jeden punkt widzenia (francuski, niemiecki, a można także dodać: polski), nawet gdy dotyczy on problemów ściśle związanych z historią danego państwa (faszyzm, rząd Vichy), raczej ma w swojej twórczości skłonność do patrzenia z szerszej, ponadnarodowej perspektywy i dostrzegania wykraczających poza granice danego kraju konsekwencji wydarzeń historycznych (totalitaryzm, kolaboracja, zdrada).

Refleksję na temat relacji pisarstwa Kuśniewicza z kulturą europejską uzupełnia szkic Jolanty Krzysztoforskiej-Doschek. Badaczka pisze o Wiedniu w utworach autora *Króla Obojga Sycylii*, zwraca uwagę nie tylko na realia miasta dobrze znanego pisarzowi, ale ukazuje także mityczne postrzeganie tego centrum kultury europejskiej w jego utworach⁴⁰.

Podobny problem – konkretnego miejsca w twórczości „galicyjskiego outsidera” – porusza Alfred Sproede z Münsteru w eseju zatytułowanym *Andrzej Kuśniewicz*:

³⁹ G. Ritz, *Z Galicji do Niemiec – na (niepolskim) szlaku Kuśniewicza. Polska konfrontacja z Niemcami*, przeł. M. Łukaszewicz, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 111–132.

⁴⁰ J. Krzysztoforska-Doschek, *Wiedeń w twórczości Andrzeja Kuśniewicza*, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 211–225.

*Kresy innych*⁴¹. Badacz zwraca uwagę na utwory odnoszące się do polskich kresów wschodnich, jednak eksponuje swego rodzaju taktykę intertekstualną pisarza, która sprawia, że jego powieści ukazują się niczym „cytowany tekst”, a także związki z twórczością pisarzy europejskich. Alfred Sproede stwierdza, że takie zabiegi Kuśniewicza nie straciły swojej historycznej i poetologicznej atrakcyjności, a świadczy o tym oddziaływanie pisarstwa autora *Lekcji martwego języka* na twórczość Piotra Wojciechowskiego czy Stefana Chwina.

Również badacz z Lipska – Hans-Christian Trepe na problem kresów w twórczości Kuśniewicza patrzy z szerszej, ponadpolskiej perspektywy⁴². W pracy: *Od kresów wschodnich do kresów zachodnich. O narracyjnej tożsamości mitu kresowego w polskiej literaturze na obczyźnie* przedstawiony został związek kresów polskich z ideami europejskimi. Badacz przywołuje sądy Stanisława Vincenza o syntezie uniwersalizmu i regionalizmu, których echa można dostrzec także w pisarstwie Kuśniewicza.

Natomiast Alois Woldan w swoim spojrzeniu na twórczość Andrzeja Kuśniewicza obiera za punkt wyjścia popularną w ostatnich latach teorię „miejsc pamięci”, rozwiniętą przez Pierre’a Norę⁴³. Podstawowe znaczenie dla badacza ma rozróżnienie między pamięcią a historią. Pierwsza oznacza żywe odniesienie do przeszłości, osobiste zderzenie z nią i jest przeciwieństwem historii jako konstrukcji bardziej ogólnej, uniwersalnej. Powieści Kuśniewicza badacz umieszcza w punkcie przecięcia: są one tworamii pamięci wspominającej, ale odnoszą się do historii, którą znamy niezależnie od nich, są świadectwem indywidualnego zetknięcia z historią. W podsumowaniu Alois Woldan stwierdza:

Miejsca pamięci w twórczości Kuśniewicza podlegają opisanej przez Pierre’a Norę dialektyce pamięci i historii; nie są one jednak zasadniczo ahistoryczne. Wspomnienia zawsze przyczyniają się do tego, co czytelnik zna (albo czego nie zna) z historiografii i są jej podporządkowane. Pamięć nie może znieść historii, może ona jednak dopełnić wiedzę abstrakcyjną konkretnym przykładem, i dlatego posiada wartość heurystyczną. I tak piętnaście lat po śmierci Andrzeja Kuśniewicza odkrywa się w jego powieściach nowe wartości, nawet jeżeli książki jego trudno znaleźć – obecnie – na półkach księgarskich⁴⁴.

Także inni badacze odnajdują w utworach Kuśniewicza bardzo współczesne i uniwersalne problemy – na przykład Dorota Wojda pisze o różnych odmianach

⁴¹ A. Sproede, *Andrzej Kuśniewicz: Kresy innych. Esej*, przeł. J. Krzysztoforska-Doschek, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 133–147.

⁴² H-Ch. Trepte, *Od kresów wschodnich do kresów zachodnich. O narracyjnej tożsamości mitu kresowego w polskiej literaturze na obczyźnie*, przeł. J. Krzysztoforska-Doschek, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 149–167.

⁴³ A. Woldan, *Od monologu wspomnienia do miejsc pamięci – „Mieszaniiny obyczajowe” Andrzeja Kuśniewicza*, przeł. J. Krzysztoforska-Doschek, w: *Między Galicją, Wiedniem i Europą...*, s. 227–243.

⁴⁴ Tamże, s. 243.

wiktylizacji w pisarstwie Kuśniewicza, Mieczysław Dąbrowski o fantazmatyce tego pisarza i uwikłaniach w dyskursy kolonialne, Piotr Biłoś o „pokusie solipsyzmu wobec historii i ucieczce od Innego”, István Fried o dychotomiach sytuacji granicznych. Narzędzia z repertuaru feministycznej krytyki literackiej do analizy utworów Kuśniewicza wykorzystuje Marta Patrycja Podolczak z Pasawy, pisząc o wizerunku kobiet w wybranych powieściach. Nowe odczytania poezji Kuśniewicza proponują Roman Mnich i Elżbieta Katarzyna Dzikowska.

Często w tomie są przywoływane analogie, które pozwalają zestawiać pisarstwo Kuśniewicza z twórczością Roberta Musila, Josepha Rotha, Tomasza Manna, Milana Kundery i innych twórców europejskich. Większość badaczy podkreśla aktualność i europejskość pisarstwa Kuśniewicza.

Tom *Między Galicją, Wiedniem i Europą* to nie tylko nowy impuls, ale także propozycja powrotu do tekstów, usłyszenia w nich nie tylko polskich tradycji, zachęta do szerszego spojrzenia odsłaniającego uniwersalność i doniosłość problematyki antropologicznej w utworach tego pisarza. Wyjątkowość pisarstwa Kuśniewicza polega (między innymi) na połączeniu wyraźnego zakorzenienia w rodzinnej prowincji (małej ojczyźnie) z otwarciem na idee ponadnarodowe. Galicyjska wspólnota, w której tak bardzo jest zanurzona twórczość autora *Stref*, nie zamyka, ale wprost przeciwnie: staje się tu punktem wyjścia do Europy i w świat. Autorzy prac, zamieszczonych w tomie *Między Galicją, Wiedniem i Europą*, również często podkreślają dychotomie, ambiwalentny charakter pisarstwa Kuśniewicza. Ponownie nasuwa się na myśl obraz z wiersza Jerzego Górzeńskiego, tak trafnie ujmujący oblicza światowości pisarstwa Kuśniewicza. Pisarz, „jadąc w bugatti po mrocznym niebie Europy”, łączy w swoich utworach lekkość, „elegancję opisu”, swobodę w przemieszczaniu się w przestrzeni i czasie (pomiędzy różnymi doświadczeniami, obszarami kulturowymi i tradycjami), przekraczanie granic, pokonywanie barier z eksploracją mrocznych spraw, momentów załamania, kryzysu jednostki i kultury, próbuje dotrzeć do sedna człowieczeństwa w czasach „przewartościowania wartości”, w cierpieniu, ale także w doświadczeniu odrzy do samego siebie i świadomości własnej małości.

„DRIVING IN BUGATTI ON THE DARK SKY OF EUROPE” –
VISAGES OF UNIVERSALITY IN ANDRZEJ KUŚNIEWICZ’S AUTHORSHIP

Two evidences of reception of Andrzej Kuśniewicz’s output were presented in this work. The first one is a poem by Jerzy Górzeński entitled *Bugatti Kuśniewicza* in which a legend of the writer as European, frequenter, man of the world was called back. The second is a volume *Między Galicją, Wiedniem i Europą. Aspekty twórczości literackiej Andrzeja Kuśniewicza* edited by Alois Woldan. The book was published in Vienna in the year 2008 and it is composed of texts delivered the author of *Stan*

nieważkości alone. Analyses of these evidences make it able to talk about paradoxical presence of Kuśniewicz's output (who is not as popular as it used to be, but still is an important part of 20 th century literature).

Prof. UŚ, dr hab. Elżbieta Dutka – pracuje w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, w Instytucie Nauk o Literaturze Polskiej im. I. Opackiego, w Zakładzie Literatury Współczesnej. Zajmuje się przede wszystkim literaturą XX i XXI wieku, ale także przekładem intersemiotycznym i dydaktyką literatury. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół szeroko rozumianego problemu przestrzeni, miejsca, regionu (literatura kresowa, galicyjska, nurt „małych ojczyzn”, literatura związana ze Śląskiem). Jest autorką książek: *Ukraina w twórczości Włodzimierza Odojewskiego i Włodzimierza Paźniewskiego* (Katowice 2000), *„Mnożenie siebie”. O poezji Andrzeja Kuśniewicza* (Katowice 2007), *Okolice nie tylko geograficzne. O twórczości Andrzeja Kuśniewicza* (Katowice 2008), a także artykułów poświęconych m.in. twórczości Julii Hartwig, Andrzeja Stasiuka, Oli Tokarczuk, Wiesława Kazaneckiego. Przygotowuje książkę zatytułowaną *Zapisywanie miejsca. Szkice o Śląsku w literaturze polskiej przelomu wieków XX i XXI*.